

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ХОРИЗОНТИ

**Сборник в чест на 70-годишнината
на доц. д-р Иван Джамбов**

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ХОРИЗОНТИ

СБОРНИК В ЧЕСТ НА 70-ГОДИШНИНАТА НА ДОЦ. Д-Р ИВАН ДЖАМБОВ

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

Сборникът в чест на 70-годишнината на доц. д-р Иван Джамбов се издава със спомоществователството на:

- „Бендида – 66“ ЕООД – гр. Първомай;
- „Агроинвест – 2006“ ООД – гр. Първомай;
- „Витал“ ООД – гр. Първомай;

Съставителство и редакция:

Георги Митрев, Стоян Попов, Божидар Драганов

© Авторски колектив, 2018

© Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2018

ISBN 978-619-202-392-8

БИТКАТА ЗА ПЛОВДИВ (1323 г.)

Димитър В. Димитров

Катера „История и археология“, ФИФ, ПУ „Паусий Хилендарски“

Обект на настоящата публикация е разразилата се през 1323 г. битка за Пловдив, която се явява ключов момент от българо-ромейския конфликт в Тракия, съпътстващ хода на бушуващата между 1321 и 1328 г. Първа Палеологова гражданска война във Византия¹.

¹ Обсадата на Пловдив от 1323 г. отдавна е в полезрението на историческата наука, но почти навсякъде тя е представена предимно като фактологичен фрагмент от общия политико-събитийн контекст. Макар и отделни нейни аспекти като обсадна техника, въоръжение и войскови части, да са били коментирани по един или друг повод, тя все още не е детайлно разглеждана от военно-техническа гледна точка. Вж. **Иречек, К.** *История на българите*. С поправки и добавки от самия автор. Под редакцията на П. Петров, София 1978, 338, бел. 18 – 19; **Ников, П.** Из историята на Подбалканската област. – *Родина*, I, 1, 1938, 40 – 42; **Цветкова, Б.** За смъртта на Теодор Светослав. – *Известия на Института за българска история*, 3 – 4, 1951, 270; **Бурмов, Ал.** История на България през времето на Шишмановци (1323 – 1396). – В: *Ал. Бурмов. Избрани произведения*, т. I, София 1968, 225 – 229; **Павлов, Пл.** Иван Русина – български военачалник и политически деец от първата половина на XIV в. – *Известия на Института за военна история (Приложение на сп. Военно-исторически сборник)*, т. 36, 1983, 226 – 227; **Йончев, Л.** О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений в периоде с 1322 по 1324 гг. – *Etudes historiques* 10 (1980), 129 – 132; **Ангелов, Д., Б. Чолпанов,** *Българска военна история през Средновековието (X – XV в.)*, София 1994, 175; **Божилков, Ив., В. Гюзелев,**

Изворова база на изследването е подробният разказ на Йоан Кантакузин², който в своята мемоарна история описва битката от позицията на съвременник и свидетел и предоставя ценна информация за отделните ѝ компоненти – противникови лагери, войскове подразделения, отбранителни и обсадни съоръжения, въоръжение, тактика, ход на бойните действия и резултати. Анализът на наличните данни цели да разкрие спецификите на Пловдивската битка, която сама по себе си е интересен пример, онагледяващ технологията на организация и провеждане на обсадни операции и сражения през Късното средновековие, а в по-общ план има за цел да осветли един от малкото описани в изворите военни епизоди от иначе богатата история на Пловдив.

Хронологията на събитията, предшестващи обсадата на главния град на Тракия, е предопределена от динамиката на граж-

История на средновековна България VII – XIV в., София 1999, 556; **Гагова, Кр.** *Тракия през Българското средновековие. Историческа география*, София 2002, 275; **Данчева-Василева, А.** *Пловдив през Средновековието (IV – XIV в.)*, София 2009, 151 – 152; **Кръстев, Кр.** *Българското царство при династията на Тертеревци*, Пловдив 2011, 90 – 91; 268 – 269.

² **Ioannis Cantacuzeni Historia**, ГИБИ, т. X, София 1980, 223 – 225.

данския конфликт във Византия и от настъпилата промяна на върха на българската държава. След смъртта на цар Теодор Светослав (1300 – 1322) на търновския престол се възкачил неговият син Георги Тертер II (1322 – 1323)³. Следейки внимателно бушуващата във Византия гражданска война между Андроник II Палеолог (1282 – 1328) и неговия внук Андроник III Палеолог (1328 – 1341), той изчаквал удобна възможност да се намеси в междуособиците и да извлече полза за царството си. И действително съвсем скоро пред българският владетел се открил благоприятен шанс за настъпателни действия. През 1322 г. великият стратопедарх и съименник на двамата враждуващи василевси – Андроник Палеолог, който бил изпратен от младия император за началник на областите на градовете Станимака и Цепина (при с. Дорково) в Родопите „и на другите немалко крепости и на войската в тях, която беше многобройна и боеспособна“⁴, внезапно се отметнал от съюза си с претендента и преминал на страната на неговия дядо. Нещо повече – великият стратопедарх изоставил поверените му области и заминал с войската си на помощ на Андроник II, който бил обсаден в столицата Константинопол. Георги Тертер II веднага се възползвал от създалата се ситуация и нахлул с войските си в практически незащитената Северна Тракия. Той нападнал и опустошил редица градове, след което завзел Пловдив, „голям многолюден град, защитен с пехота и конница, разположен в много удобно място, така че той бе най-самозадоволяващ се и в мир, и във война от другите градове на

³ Смъртта на Теодор Светослав се отнася към началото на август 1322 г. Вж. **Йончев, Л.** О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений, 127 – 128; **Божилков, Ив., В. Гюзелев,** *История на средновековна България VII – XIV в.*, 554, 561, бел. 53; **Кръстев, Кр.** *Българското царство при династията на Тертеревци*, 86.

⁴ **Ioannis Cantacuzeni Historia**, ГИБИ, X, 222.

континента“⁵. Тази характеристика на Пловдив, направена от Йоан Кантакузин, показва, че градът се отличавал с отлично местоположение, с изключително висок (до степен на автаркия) стопански и логистичен капацитет и съответно с много добре окомплектован гарнизон, включващ пехота и конници. Всички тези особености превръщали Пловдив в труден за обсада и превземане град.

Българският цар обаче го завладял без особени усилия благодарение на своите шпиони и ефектът на изненадата. Един от доверените му хора в Константинопол тайно го осведомил, че Пловдив бил останал почти без хора, тъй като част от жителите му воювали на страната на Андроник III Палеолог, а другите били заети с прибирането на зърнената реколта⁶, и му внушил, че едно внезапно нападение над града би се увенчало с успех. Георги Тертер II се вслушал в съвета на своя довереник и като се явил пред стените на Пловдив, лесно го покорил, защото в този момент градът на практика бил без защитници⁷. Овладяването му отворило нов коридор за българско настъпление по *Via diagonalis*. Използвайки Пловдив като изходна база, Георги Тертер II изпратил войска, която нахлула в Източна Тракия и опустошила градовете около Адрианопол. След като сключил мир (в края на юли 1322 г.) с дядо си, Андроник

⁵ **Ioannis Cantacuzeni Historia**, ГИБИ, X, 222.

⁶ Въз основа на тази податка българското нападение над Пловдив се отнася от повечето изследователи към месец август. Вж. **Йончев, Л.** О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений, 129. Към август – септември 1322 г. го датират и **Божилков, Ив., В. Гюзелев,** *История на средновековна България VII – XIV в.*, 554. Според Кр. Кръстев Пловдив бил превзет най-късно през първите дни на август, тъй като отнасянето на жътвата след началото на този месец е несъстоятелно. Вж. **Кръстев, Кр.** *Българското царство при династията на Тертеревци*, 88. Б. Цветкова предлага по-ранно датиране и отнася завладяването на града към месеците юни – юли. Вж. **Цветкова, Б.** За смъртта на Теодор Светослав, 270.

⁷ **Ioannis Cantacuzeni Historia**, ГИБИ, X, 222 – 223.

III Палеолог, който по това време пребивавал с отрядите си в Димотика, преминал в контрастъпление и преследвал отстъпващите българи до пределите на Мизия, където ги застигнал и им нанесъл тежко поражение. Месец по-късно младият император, воден от максимата, че най-добрата защита е нападението, събрал голяма войска и предприел мащабна офанзива срещу българското царство, завършила с опустошаването на голяма част от Мизия⁸. В крайна сметка след тази бърза размяна на военни удари Северна Тракия и в частност нейният главен град Пловдив останали под българска власт, но така или иначе новото териториално статукво и отношенията между двете страни тепърва трябвало да бъдат уредени на бойното поле или на масата на преговорите. Експанзивната ответна реакция на Андроник III обаче ясно показала, че властите в Константинопол трудно биха се примирили със загубата на Пловдив и контрола над Тракия.

Напрежението, нагнетено между двете държави в резултат на проведените военни акции, избухнало с нова сила на следната 1323 година. След внезапната смърт на цар Георги Тертер II⁹ градовете между Месемврия и

Стилбнос (Сливен), дотогава подвластни на българите, доброволно се присъединили към империята на ромеите, а Андроник II им изпратил началници, които сам избрал. Междувременно Войсил, брат на някогашния български цар Смилец (1292 – 1298), който бил беглец при ромеите, когато узнал за смъртта на Георги Тертер II, се завърнал в родината си и бързо овладял останалите градове на Ми-

като това според него би означавало твърде дълъг период на междуцарствие, за каквото обаче никъде няма пряко упоменаване в изворите. Поради тази причина, отчитайки факта, че Михаил III Шишман се възкачил на престола през пролетта на 1323 г., Л. Йончев измества датировката на смъртта на Георги Тертер II с няколко месеца и я отнася към пролетта (март – април) на 1323 г. **Йончев, Л.** О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений, 130; **Божилков, Ив., В. Гюзелев,** *История на средновековна България VII – XIV в.*, 555; **Данчева-Василева, А.** *Пловдив през Средновековието*, 150; **Кръстев, Кр.** *Българското царство при династията на Тертеревци*, 89, бел. 245. С. Георгиева обаче поставя под съмнение тази датировка, тъй като според нея тя влиза в хронологическо противоречие с един от основните събитийни корелати на смъртта на българския цар – обсадата на Пловдив. В своята история Кантакузин изрично подчертава, че нападението над града е предприето след кончината на Георги Тертер II и е започнало през февруари 1323 г. Следователно съгласно основния свидетелски разказ за събитията смъртта на българския цар няма как да бъде отнесена към март – април, тъй като това би означавало, че тя не е настъпила преди, а след обсадата на Пловдив. Никак не са лишени от основания и резервите, изразени от С. Георгиева, по адрес на водещия логически аргумент в трактовката на Л. Йончев, а именно, че е практически невъзможно да има няколкомесечно междуцарствие в българския владетелски двор. Според С. Георгиева доброволното и безпроблемно преминаване на градовете между Несебър и Сливен към Византия, както и успешните завоевателни действия на Андроник III и Войсил точно по това време, са ео ipso доказателство и индиректна индикация за настъпилия *interregnum* след смъртта на Георги Тертер II, която в този ред на мисли би следвало да бъде отнесена към края на 1322 или с още по-голяма вероятност към януари 1323 г. Вж. **Georgieva, S.** *Marital unions as a tool of diplomacy between Bulgaria and Byzantium from 1280 to 1396. – Bulgaria mediaevalis*, 4 – 5, 2013 – 2014, *Studies in honour of Professor Vassilka Tăpkova-Zaimova*, 466, n. 62.

⁸ **Ioannis Cantacuzeni Historia**, ГИБИ, X, 223; **Ников, П.** Из историята на Подбалканската област, 39; **Бурмов, Ал.** История на България през времето на Шишмановци, 222 – 223; **Данчева-Василева, А.** *Пловдив през Средновековието*, 150; **Кръстев, Кр.** *Българското царство при династията на Тертеревци*, 86 – 89.

⁹ В историографията все още не е постигнато единодушие относно годината на смъртта на Георги Тертер II. В по-старите изследвания кончината на българския цар обикновено се отнася към края на 1322 г. Срв. **Ников, П.** Из историята на Подбалканската област, 39; **Бурмов, Ал.** История на България през времето на Шишмановци, 222 – 223. През последните десетилетия в научната литература си проправи път предложената от Л. Йончев нова хронологическа рамка, в която възцаряването на Михаил III Шишман (1323 – 1330) е поставено непосредствено след смъртта на Георги Тертер II. Л. Йончев допуска по презумпция, че не може да съществува голям промеждутък между двете събития, тъй

зия от Стилбнос до Копсис (Аневско кале¹⁰), които му се подчинили доброволно, както отбелязва Кантакузин, „поради племенна общност“¹¹. Същевременно Войсил известил с пратеници стария император, че и той, и съпровождащата го войска ще му бъдат подчинени, а Андроник II го възнаградил като му дал титлата „деспот на Мизия“¹². В резултат на така очерталата се нова политическа конюнктура Пловдив и неговата област, които били гранична зона между Българското царство и Византия, се оказали под вражеския обръч на империята и нейния съюзник – деспот Войсил. Тяхното съвместно нападение над града не закъсняло.

През февруари 1323 г. младият император Андроник III предприел мобилизация на армейските корпуси от Константинопол и Тракия, след което се отправил срещу Пловдив с намерението да го превземе. Когато достигнал околностите му, към него се присъединил и деспот Войсил заедно със своя отряд. Първоначално съюзниците опитали да завладеят с шурм града, но били отблъснати от многобройната войска, която била оставена от българския цар да го отбранява. Вед-

нага след като сложил ръка на Пловдив през 1322 г., Георги Тертер II взел мерки да подсили чувствително местния гарнизон, съзнавайки, че граничното местоположение на града крие потенциален риск от византийско нападение. За целта той дислоцирал в Пловдив 1 000 отбрани конници (*ίπλέας λογάδας*) алани и българи и 2 000 лековъоръжени пехотинци (*πεξούς πελταστὰς*¹³), които се считали за най-храбри сред тях. Техни предводители (*ἄρχοντες*) били Итил и Темир, по произход алани, и Инас, който бил унгарец. Върховен началник (*στρατηγός*) на всички бил Иван Русина, „сръчен и твърде опитен“ във военната стратегия¹⁴. Прави впечатление, че гарнизонът, изпратен от Георги Тертер II за охраната на Пловдив, е бил твърде внушителен – 3 000 души, което на практика си е било една малка армия¹⁵. Отделянето на такъв военен ресурс за защитата на един-единствен град само по себе си е показателно както за неговата геополитическа роля и значение, така и за стопанските му възможности. В действителност се потвърждава информацията на Йоан Кантакузин за отличните дадености на града, способен да поддържа многочислен

¹⁰ За локализацията и фортификационните особености на Копсис вж. **Джамбов, Ив.** За местоположението на средновековния град Копсис. (Според историческите сведения и новите археологически проучвания). – *Археология*, 1986, №1, 19 – 28; **Джамбов, Ив.** *Средновековната крепост край Сопот*, Пловдив 1991; **Джамбов, Ив.** 20 години археологически проучвания на средновековната крепост Аневско кале – хроника на откритията. – В: *Сб. Юбилейна научна конференция „100 години музейно дело в Карловско и 20 години археологически разкопки на средновековната крепост „Аневско кале“, Карлово 6 – 7 юни 2003 г.*, Пловдив 2004, 11 – 16.

¹¹ Освен това тези земи някога били владение на рода му. Вж. **Кръстев, Кр.** *Българското царство при династията на Тертеревци*, 89 – 90, който квалифицира деспот Войсил като „най-непримиримият враг на Тертеревци“, изиграл „главна роля във византийското настъпление“ в Тракия.

¹² **Ioannis Cantacuzeni Historia**, ГИБИ, X, 223.

¹³ Л. Йончев, преводачът на съчинението на Кантакузин в ГИБИ, том X, е допуснал неточност, като е превел термина „*πελταστὰς*“ като „тежковъоръжени“ пехотинци. Вж. повече по този въпрос у **Кръстев, Кр.** *Българското царство при династията на Тертеревци*, 268 – 269, бел. 357. М. Бартузис отбелязва, че употребата на античната лексема „*πελταστὰς*“ (буквално „щитоносци“, а в по-общ смисъл лековъоръжени пехотинци) от страна на Йоан Кантакузин не е прецизна и се явява своеобразен архаизъм. През средновековната епоха „щитоносците“ били използвани основно, за да бранят стрелците с лъкове и прашки. **Bartusis, M.** *Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204 – 1453*, Philadelphia 1992, 295, п. 58.

¹⁴ **Ioannis Cantacuzeni Historia**, ГИБИ, X, 224.

¹⁵ М. Бартузис смята, че разполагането на гарнизонна армия в Пловдив е била съвсем естествена превантивна мярка, предприета от българския цар с ясното съзнание, че византийците ще направят опит да си върнат града. **Bartusis, M.** *Late Byzantine Army*, 295.

отбранителен армейски корпус. Моделът на окомплектоване на българския гарнизон на Пловдив следва византийския, поне що се отнася до включените в него родове войски – едновременно пехота и конница в съотношение 2:1. Особено любопитно е осезаемото присъствие на кавалерийски подразделения в дефанзивната стратегия на града. Поради своята подвижност и способността им за внезапни и самостоятелни действия конниците вероятно са били използвани за нанасяне на контраудари на противника при евентуална обсада. Наред с това със своята мобилност и бързина на придвижване те са спомагали за упражняване на по-ефективен военно-оперативен контрол по цялата гранична зона, център на която е бил Пловдив. Съставът на новосформирания градски гарнизон, в който са влизали българи и наемници алани¹⁶, разкрива типичния механизъм за рекрутиране на армейските подразделения през късно-средновековната епоха, които са били сплав от местна войска и чужди наемни отряди. Интересен за отбелязване е фактът, че българският цар поверил командването на гарнизона и отговорността по цялостната отбрана на Пловдив и региона на щаб, съставен само от чужденци – двама алани, един унгарец и един русин, който бил със статут на върховен началник¹⁷. Всички те обаче демонстрирали забележителна лоялност, тъй като дори и след

смъртта на своя цар не напуснали града, а останали да го пазят.

Кантакузин разказва, че след неуспешния първи шурм император Андроник III, съюзникът му деспот Войсил и техните войски, които се били разположили на стан около града, сменили тактическия си прием и поставили Пловдив под обсада, която продължила четири месеца¹⁸. Сражения се водели всекидневно, но градският гарнизон демонстрирал завидна организация, боеспособност, храброст и висок дух, като умело отблъсквал непрестанните опити на имперските сили да завладеят града. Тактиката, следвана от опитния във военната стратегия Иван Русина, била изцяло отбранителна. Йоан Кантакузин свидетелства, че защитниците, обсадени от императора, по никакъв начин не излизали извън крепостните порти, за да влезнат в открито сражение, а „като залостиха вратите, защитаваха се упорито и нанесоха много вреда на императорската войска.“¹⁹

Ежедневните боеве в хода на четиримесечната обсада не довели до никакъв по-съществен успех и византийците започнали да губят надежда, че могат да превземат града. В действителност толкова продължителна и при това безрезултатна обсада е рядкост за късно-средновековния период, и то като се има предвид, че Пловдив по думите на Йоан Кантакузин „бе удобно разположен за превземане“. Отбранителните недостатъци на географския терен обаче са били компенсирани, както вече стана дума, от отличните стопански характеристики, от числеността, боеспособността

¹⁶ Вероятно тези наемнически контингенти са били попълвани от аланите, които пристигнали в българското царство през 1306 г. Вж. **Кръстев, Кр.** *Българското царство при династията на Тертеревци*, 269.

¹⁷ За тях вж. **Moravcsik, G.** *Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkenvölker in den byzantinischen Quellen. Zweite, durchgesehene Auflage*, Berlin, Akademie-Verlag, 1958, 139, 235; **Павлов, Пл.** Иван Русина, 223 – 232; **Димитров, Хр.** *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, София 1998, 209; **Николов, Г.** Венгры в Болгарском царстве в XIII – XIV веках. – In: *Byzance et ses voisins. Acta Universitatis de Attila Jazsef nominatae. Opuscula byzantina IX. Generalia*, Szeged 1994, 80 – 81.

¹⁸ Застъпниците на мнението, че цар Георги Тертер II се споминал в края на 1322 г., отнасят обсадата в интервала февруари – юни 1323 г. Вж. **Бурмов, Ал.** История на България през времето на Шишмановци, 231 – 232; Тези, които приемат, че смъртта на българския цар настъпила през 1323 г., датират обсадата между края на март и началото на август 1323 г. Вж. **Данчева-Василева, А.** *Пловдив през Средновековието*, 152.

¹⁹ **Ioannis Cantacuzeni Historia**, ГИБИ, X, 224.

и всеотдайността на гарнизона. Несъмнено градът е бил предварително подсигурен и снабден с хранителни и водни запаси с оглед на една потенциална обсада, а по всичко изглежда и че неговата фортификационна система се е намирала в отлично функционално състояние, след като в продължение на четири месеца не е бил осъществен пробив в нито един от участъците ѝ. Обсадата се проточила във времето и заради това, че самите нападатели вероятно не разполагали с достатъчно ефективна обсадна техника, която да улесни действията им. Ето защо императорът, който вече почти се бил отчаял в неспособността си да завладее Пловдив, бил внезапно обнаден, когато един от придружаващите го германци, механик и майстор на стенобойни машини, проектирал и конструирал на място истинско обсадно мегасъоръжение, което Кантакузин описва по следния начин: „На шестнадесет колела съоръжи дървена постройка, която могла да побере 100 мъже, които трябвало чрез блъскане отвътре да движат машината. Отгоре на постройката имало дървена кула с пет площадки, така че във всяка площадка щяло да има по осем души, които щели да стрелят с латински лъкове, наречени чангри. Те щели със стрелбите си да прогонят хората по стените.“²⁰ Тактическият замисъл, стоящ зад създаването и използването на това внушително обсадно съоръжение, е съвсем ясен – да се атакува най-уязвимия от топографска гледна точка сегмент на пловдивското укрепление посредством огромна кула, способна да неутрализира предимството във височина, което крепостните стени предоставяли на защитниците. Под прикритието на обсадната машина нападателите трябвало да си осигурят бърз и непосредствен достъп до набеязания фортификационен участък. Приближаването на един хвърлей разстояние от укреплението позволявало на най-добрите

стрелци от площадките на кулата (от височина равна или по-голяма от тази на самите укрепления) да обстрелват директно бранителите и да ги принудят да напуснат позициите си. В резултат на това пред щурмоваците се откривала възможност чрез стълби или посредством подвижни платформи, спуснати от самата обсадна кула, да се прехвърлят през стената и да пробият фортификационната система на града.

В тактически план ролята на стрелците при нападенията с обсадни кули е била особено важна. В конкретния случай императорът разчитал на 40 души – по осем на всяка площадка от пететажната кула, които били въоръжени с латински лъкове (τόξων Λατινικῶν), наречени „чангри“ (τῶν λεγομένων τσαγγρῶν), каквото всъщност било византийското название на арбалетите²¹. Предпочитането на този тип стрелково оръжие в решителния момент на крепостния щурм е показателно за неговата роля и значение в обсадната война и свидетелства, че арбалетите са били широко навлезли в употреба във византийската армия, което може да се обясни както с участието

²¹ Гръцката дума за арбалет „τσαγγρα/τζάγκρα/τζάγγρα/τζάγυρα“ е засвидетелствана за първи път през 20-те години на XI в. и се извлича или от латинската „cancer“ (краб, крив рак), дошла през френското „cancre/chancre“ вероятно заради формалната прилика на арбалета с кривия рак, или от персийското „zanburak“, „charkh“ (тежък арбалет) и неговия арабски дериват „jarkh“ (по-лек арбалет). Вж. **Bartusis, M.** *Late Byzantine Army*, 332; **Nicolle, D.** *Medieval Siege Weapons (2): Byzantium, the Islamic World & India AD 476 – 1526*, Osprey Publishing 2003, 21. Ако се съди по „Българската анонимна хроника“ от XV в., българите са наричали арбалета с две названия: византийското „цагра“ („чангра“) и славянското „самострел“. Вж. **Тютюнджиев, Ив.** *Българската анонимна хроника от XV век*, Велико Търново 1992, 92 – 93. Общо за употребата на арбалети в средновековна България вж. **Рабовянов, Д.** За употребата на арбалета в средновековна България. – Във: *Великотърновският университет „Св. Св. Кирил и Методий“ и българската археология. Том 1*, В. Търново 2010, 561 – 570.

²⁰ **Ioannis Cantacuzeni Historia**, ГИБИ, X, 224

на западноевропейски наемни контингенти в техните редици, така и с пряко усвоен чужд опит и прилагането му на местна почва. Във връзка с обсадата на Пловдив Кантакузин не споменава дали арбалетчиците са били чужди наемници, каквито несъмнено е имало в редиците на армията на Андроник III (германският механик е пример в това отношение), или пък са били ромейски войници.

Съвсем естествено новата обсадна машина повдигнала бойния дух на обезверените нападатели и ги изпълнила с ентузиазъм. Когато кулата, подбраните стрелци, прикрили се в нея, и стоте души, които трябвало да я движат, били приведени в готовност, цялата останала войска с вдигнати знамена и под звуците на бойните тръби се втурнала срещу крепостта. „А кулата, раздвижена от хората отвътре, тръгна, като изглеждало, като че ли се движела сама. Защото никой от намиращите се вътре хора не се виждал отникъде, за да бъде улучен. А когато се доближила на един хвърлей, тези от дървената кула стреляли срещу тия върху стените. А те, като не могли по никакъв начин да противодействат и понеже изстреляните стрели от чангрите силно и лесно прониквали и преминавали през цялото им въоръжение, бяха наранявани от стрелите, а някои умирали. Като се задържали малко, след това отстъпили, оставяйки стената незащитена.“²² По всичко изглеждало, че тактическият замисъл на Андроник III бил на път да сработи – кулата изпълнила функцията си, а арбалетите доказали по безспорен начин своята ефективност и предимство що се отнася до силата на поражение и точността на стрелбата, като нанесли сериозни загуби на защитниците на атакувания крепостен участък и ги принудили да изоставят позициите си.

Тъкмо обаче, когато дървената кула щяла да се допре до стената и да позволи на напа-

дателите да се прехвърлят през нея, се случило нещо непредвидено. „Пред стената на града от старо време бе построена цистерна за събиране на вода. Тя бе покрита с греди и дъски и понеже отгоре имаше натрупана пръст, тя не се виждаше и никой дори от местните жители отдавна не знаеше, че има покрита цистерна. А и гредите издържали колите и каквито тежести минавали по нея. Когато кулата се намирала върху нея, гредите се счупили и тя пропаднала в цистерната. От хората, които били вътре, никой не загинал, но всички оцелели. Филипопол, който се изложи на такава голяма опасност, избягна завладяването. Защото вътре се окуражили, изчаквали се и се защитавали от стената, а войската на обсадителите престанала да напада...“²³ Този инцидент с пропадането на кулата, заради който на практика се провалила цялата обсада, заслужава специално внимание, тъй като кореспондира с фортификационната топография на града и поставя въпросителни относно укрепения участък, който ромеите избрали да атакуват, след като преценили, че теренът около него бил най-удобен за използването на огромната машина. Построеното от германския механик обсадно съоръжение действително впечатлява със своите габарити, съвсем целенасочено проектирани, за да гарантират по-голяма ефективност, височина и сигурност за нападателите. Обикновено обсадните кули са били с четири колела (две по две успоредни от всяка страна на основата), докато тази от Пловдив е била с цели 16 колела (по осем от всяка страна). Те са носели огромна дървена конструкция (*οἰκίαν ξυλίνην*), задвижвана чрез бутане от 100 мъже, скрити вътре в нея. Върху тази носеща конструкция е била издигната пететажна дървена кула (*ξύλινος πύργος*). Като се има предвид трасето на крепостната стена на късносредновековния Пловдив (вж.

²² *Ioannis Cantacuzeni Historia*, ГИБИ, X, 224.

²³ *Ioannis Cantacuzeni Historia*, ГИБИ, X, 224.

обр. 1)²⁴, която опасвала като пръстен Трихълмието²⁵, може да се допусне, че топографските особености на терена са предоставяли най-добри условия за използването на обсадната кула от изток и югозапад, където били и две от портите на града през XIII – XIV в.²⁶ Друга конкретна индикация за локализирането на атакувания крепостен сегмент би могло да бъде наличието на евентуално водохранилище, защото Кантакузин отбелязва, че гигантското съоръжение пропаднало внезапно в никому неизвестна покрита и затрупана с пръст стара щерна, която се намирала току пред форсирания участък от крепостната стена²⁷. В крайна сметка този злополучен инцидент довел до безславен край на започналата с много надежди византийска атака, а с нея и до пълно фиаско на продължителната обсада на Пловдив.

По същото време новоизбраният български цар Михаил III Шишман (1323 – 1330) събрал своята войска и след като преценил по думите на Йоан Кантакузин, „че не е достатъчно силен, за да нападне Андроник III,

²⁴ Ангелов, Д., Б. Чолпанов, *Българска военна история през Средновековието (X – XV в.)*, 175; Станев, К., Ив. Топалилов, *Късносредновековен некропол в Пловдив. – Годишник на Регионален археологически музей Пловдив*, 12, 2014, 371.

²⁵ Ана Комнина, която посещава Пловдив през 1114 г., отбелязва, че: „Градът е построен на три хълма и всеки хълм е ограден с голяма и висока стена.“ Вж. *Annae Comnenae Porphyrogenitae, Alexias*, ГИБИ, VIII, София 1972, 135.

²⁶ Ани Данчева-Василева изказва предположението, че обсадната кула е била насочена към източната стена и по-специално към портата „Хисар капия“, откъдето бил най-лесният достъп към крепостта. Вж. *Данчева-Василева, А. Пловдив през Средновековието*, 226.

²⁷ Някои автори смятат, че всъщност това не е било старо забравено водохранилище, тъй като такива се изграждали само във вътрешността на крепостите, а по-скоро добре замаскиран ров. Ангелов, Д., Б. Чолпанов, *Българска военна история през Средновековието (X – XV в.)*, 175.

който обсаждал Пловдив, потеглил срещу градовете в планинските области, които след смъртта на Георги Тертер II били преминали на страната на ромеите“ и на техния съюзник деспот Войсил. Когато научил, че българският цар бил нападнал и опустошавал земята и обсаждал градовете, императорът решил да изостави обсадата на Филипопол и да се отпрати на поход срещу Михаил, за да се сражава с него²⁸. Разбира се, тук основният въпрос е защо Михаил III Шишман не се притекъл на помощ на обсадения Пловдив? Очевидно, както посочва Кантакузин, той е счел, че на този етап не разполага с достатъчен военен ресурс, за да влезе в открита битка с ромеите. Наред с това обаче походът му срещу подбалканските крепости би могъл да се разглежда и като добре премерен стратегически ход, каквото становище застъпват не без основания изследователи като Ал. Бурмов и А. Данчева-Василева. От една страна, Михаил III Шишман е сметнал, че българският гарнизон на Пловдив е достатъчно силен, за да устои без подкрепления на византийската обсада, а и евентуална негова поява пред стените на града, без да подсури предварително гърба си откъм север с овладяването на подбалканските крепости, го изправяла пред реалната опасност да бъде обкръжен²⁹. От друга страна, новоизбраният цар е решил да се възползва от отсъствието на деспот Войсил и неговата войска, които също като основните византийски сили били изцяло ангажирани с обсадата на Пловдив, и да присъедини неговите владения, населени предимно с българи. По този начин той е щял не само да разшири и консолидира властта си над българските земи, неутрализирайки сепаратистичните амбиции на Войсил, но и да лиши Андроник

²⁸ *Ioannis Cantacuzeni Historia*, ГИБИ, X, 225.

²⁹ Бурмов, Ал. *История на България през времето на Шишмановци*, 231 – 232; Данчева-Василева, А. *Пловдив през Средновековието*, 153.

III от стратегически съюзник в Подбалканската област и Тракия. Освен всичко друго с тези си действия Михаил III Шишман несъмнено се надявал да привлече вниманието на императора върху себе си и да го отклони от Пловдив. Това била и скритата цел на похода му към подбалканските крепости според Ал. Бурмов – да облекчи тежкото положение на българския гарнизон в Пловдив³⁰. На същото мнение е и А. Данчева-Василева, която отбелязва, че де факто със своите действия Михаил III косвено подпомогнал защитниците на Пловдив, тъй като в крайна сметка Андроник III свалил обсадата на града и решил да предприеме мащабна военна кампания срещу българския цар³¹.

Подготовката на самия поход, както и тактическото си оттегляне от Пловдив, императорът организира по следния начин. Най-напред наредил на деспот Войсил да се върне в земите си, които били наблизко, да подготви себе си и войската си за сражение и да се яви обратно при него след три дни с около трихилядната си армия. Сборният пункт, където трябвало да се чакат, бил край разрушеното градче Потука³², което отстояло на един ден път от мястото, където се бил разположил на

лагер българския цар. След като Войсил заминал за Копсис, императорът назначил за стратег на Станимака и Цепина пълководеца Георги Вриений, като му оставил достатъчно войска на разположение, за да се отбранява срещу евентуалните нападения на българския контингент в Пловдив. Тази превантивна мярка, която е безспорен атестат за силата на командваната от Иван Русина гарнизонна армия и за страхопочитанието, с което се отнасяли към нея ромеите, между прочем се оказала изключително далновидна. След това Андроник III потеглил с останалата си войска и пристигнал в Потука, за да чака идването на Войсил, който обаче не се явил в уречения ден. От двама информатори до императора достигнала новината, че деспотът се бил споминал внезапно. Андроник III първоначално приел с недоверие това известие. Едва когато един ромей разказал, че лично видял как смъквали „мъртвия деспот на носилка по стръмнината в Копсис, за да го погребат“, императорът повярвал в истинността на донесената му информация и се отказал да влиза в сражение с Михаил III Шишман. Още при потеглянето си към Потука Андроник III вече се бил лишил от немалка част от подопечните си войски, след като оставил голям гарнизон на Георги Вриений и пуснал множеството ранени при обсадата на Пловдив да се приберат по родните си места, за да се лекуват. При така създалата се ситуация той не можел да разчита и на изгубилия своя предводител близо трихиляден контингент на Войсил. Затова Андроник III преценил, че не разполага с достатъчно сили, за да надделее над укрепилите се в планинските теснини с множеството си стрелци български владетел, и се завърнал в Адрианопол силно разочарован от претърпените удари и неуспешния поход срещу Пловдив. Всъщност разочарованието му може би е било подсилено и от факта, че два на пръв поглед нелепи инцидента предопределили провала му – пропадането на обсадна-

³⁰ Бурмов, Ал. История на България през времето на Шишмановци, 231 – 232.

³¹ Данчева-Василева, А. *Пловдив през Средновековието*, 153. По-различно становище застъпва Л. Йончев, според когото причината, поради която Михаил III Шишман се насочил не към Пловдив, а към подбалканските градове се кореняла в разногласията между двамата византийски императори, породени от тяхното различно отношение и политически подход към българите. Вж. Йончев, Л. О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений, 135. За основателните контрааргументи на тази хипотеза вж. Данчева-Василева, А. *Пловдив през Средновековието*, 186, бел. 247.

³² С неустановена локализация. Има предположения, че се е намирала в близост до с. Енина и средновековната крепост Чилечито. Вж. Попов, А. *Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област*, София 1982, passim.

та кула и мистериозната „смърт“ на Войсил, която всъщност се оказала мнима, тъй като деспотът станал жертва на натравяне с гъби и в продължение на три дни бил обхванат от „тежка летаргия и силна безчувственост, така че изглеждало, че е умрял“³³. Лечението му продължило няколко дена, а вестта за оздравяването му застигнала императора в Адрианопол.

Безславното оттегляне на Андроник III позволило на българския цар да подчини обсадените градове, които капитулирали доброволно, понеже не получили подкрепа от императора на ромеите. Същевременно Михаил III Шишман изпратил нов стратег и свежа войска за охрана на Пловдив, а повикал Иван Русина и издържалите обсадата войници заедно с предводителите им, за да ги награди за усилията и храбростта, която проявили. Приближавайки Пловдив, новоназначеният стратег изпратил да известят на Иван Русина, че пристига заедно с войската си, за да го смени. А Иван заедно с подчинените му военачалници и целия гарнизон излязъл да посрещне идващите и да пренощува с тях извън града, за да може да им предаде града на следния ден. Същата нощ обаче и Георги Вриений се промъкнал до Пловдив и устроил засада, за да заграби рано сутринта градския добитък. Като узнал, че Иван Русина и гарнизонът заедно с техните стратегии са излезли да посрещнат смяната, той се появил пред градските стени. „Жителите на града сметнали, че моментът е удобен да се освободят от българите и като отворили вратите на града, пуснали Вриений заедно с ромейската войска. Това, което императорът поради продължителната обсада и многобройните и непрекъснати сражения не можал да постигне с обсадни машини, Вриений постигнал без труд, като върнал Пловдив на ромеите. А Иван и другите, като узна-

ли рано сутринта за завземането на града, се върнали в земите си.“³⁴

Разказът на Йоан Кантакузин за византийското отвоюване на Пловдив е още една илюстрация за поредицата от нелепи инциденти и фатални грешки, изпъстрили българо-византийския конфликт за Тракия и нейния главен град през 1322 – 1323 г. След като имал всички основания да негодува от лошия си късмет, сега Андроник III се почувствал истински галеник на съдбата, понеже неговият стратег без никакви усилия, буквално като на шега, без бой и пролята капка кръв, овладял Пловдив под носа на двата български гарнизона, разбира се, не и без съдействието на местните жители. А Иван Русина и неговите войски, след като проявили чудеса от храброст и в продължение на 4 месеца успешно бранили Пловдив, в самия край на своята служба, когато с нетърпение очаквали да се завърнат в земите си, допуснали груба грешка, като необмислено излезли да посрещнат новодошлия гарнизон далеч извън укрепленията. По този начин те оставили града без защита и на практика го поднесли на тепсия на византийците. Ситуацията изглежда толкова абсурдна, че всички опити да бъде обяснена с подценяване, фатална непредпазливост или малшанс звучат неубедително и съвсем естествено провокират търсенето на алтернативни версии за случилото се, които обаче излизат извън информационната рамка на единствения запазен свидетелски разказ за събитията – мемоарния наратив на Йоан Кантакузин³⁵.

³⁴ *Ioannis Cantacuzeni Historia*, ГИБИ, X, 225.

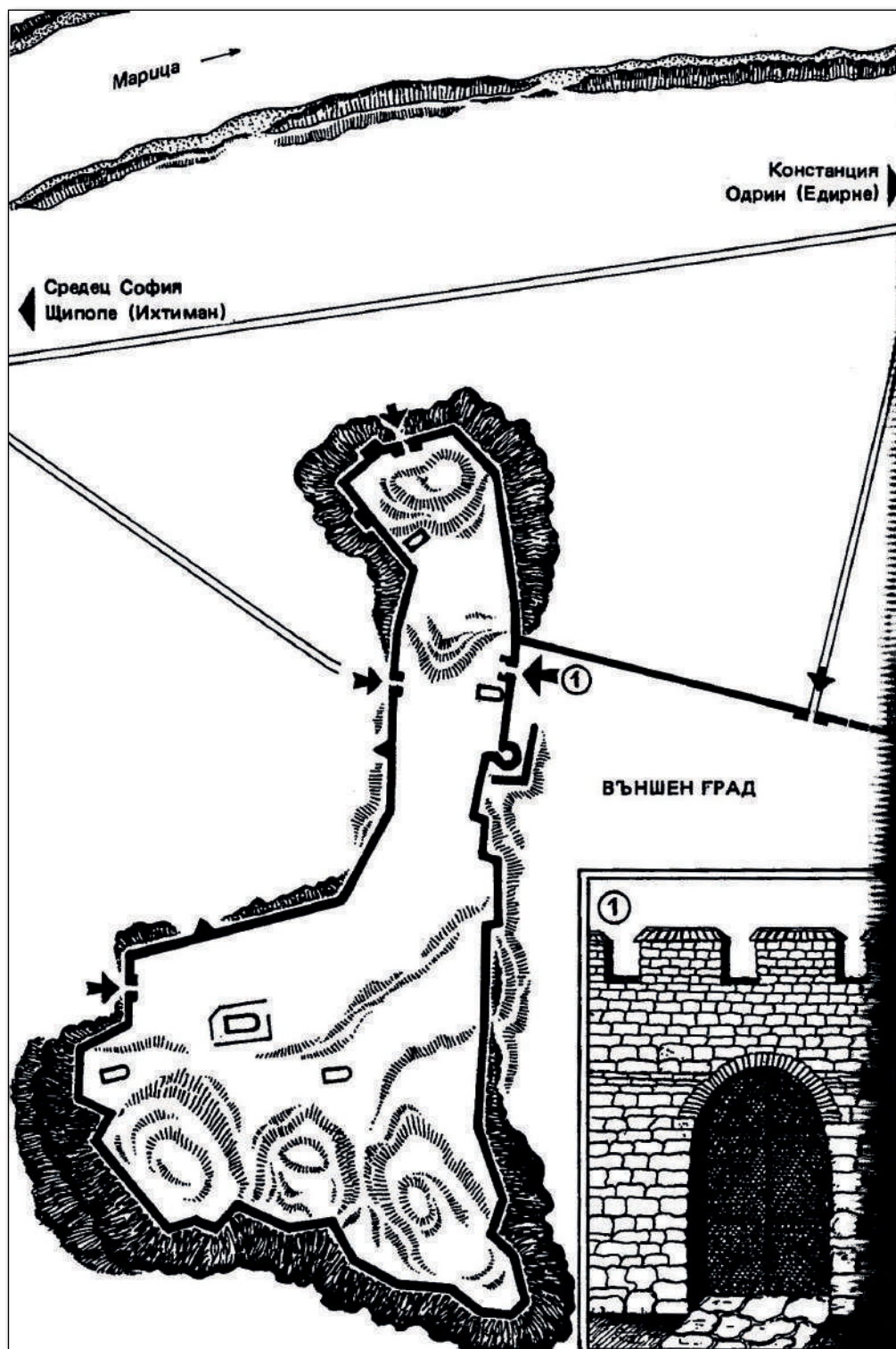
³⁵ А. Данчева-Василева прави опит да обясни „трудно-допустимото лекомислие на бранителите на Пловдив“, които със своята небрежност подарили града на византийците, с евентуално предателство, извършено или от аланите, или от някой от командващите на гарнизона. Тази хипотеза обаче не е подкрепена с нито едно реално доказателство, а се опира единствено на предположения. Далеч по-логично е, ако някой е решил да

³³ *Ioannis Cantacuzeni Historia*, ГИБИ, X, 226.

Въз основа на направения обзор може да се заключи, че през 1322 – 1323 г. българо-византийското съперничество било фиксирано върху Пловдив и неговото овладяване, тъй като освен процъфтяващ център градът бил и важен стратегически пункт в борбата за надмощие и контрол над Северна Тракия. Анализът на най-продължителната битка в историята на Пловдив, която била белязана от 4-месечна непрекъсната обсада, доказва отличните фортификационни и логистични характеристики на града. Пловдивският укрепителен пръстен на Трихълмието, отбраняван от многочислен, боеспособен, добре окомплектован и умело командван гарнизон,

демонстрирал завидни съпротивителни способности и се оказал изключително труден за превземане в условията на тогавашните оперативнo-технически възможности на късносредновековното българо-византийско военнo дело. Освен батална илюстрация за геополитическата значимост на града, битката за Пловдив, със своя епичен развой и нелеп край, е и безценен пример за това как постигнатото с много усилия, жертви и борба може да бъде пропиляно буквално за миг в резултат на лекомислие и несъобразителност; пример за изменчивите игри на съдбата, за тънката граница между успеха и провала, за това, че днешните герои са утрешни грешници.

върши предателство, да го стори по време на обсадата, когато са били налице множество предпоставки и причини за това, а не след нейния край, когато всичко вече е било приключило и защитниците не са били изправени пред смъртоносна заплаха. Освен това Йоан Кантакузин едва ли би пропуснал да изтъкне заслугите на византийската дипломация при едно евентуално предателство от българска страна и в този смисъл не е особено уместно да се пренебрегва с лека ръка поднесената от него информация за сметка на привидно по-правдоподобни обяснения на случилото се. Странно на пръв поглед е и обстоятелството, че Иван Русина и изпратеният нов стратег не направили никакъв опит със съвместни усилия да си върнат обратно Пловдив, а се отправили моментално на север, към земите си. Оттеглянето им би могло да се обясни с липсата на достатъчно ресурс и технически възможности, необходими за превземането на един отлично укрепен град като Пловдив. **Данчева-Василева, А. Пловдив през Средновековието**, 155.

Обр. 1. План на средновековната крепост на Пловдив, разположена на Трихълмието, с възстановка на източната порта на укреплението (по Ив. Джамбов и Д. Ангелов¹).

¹ Ангелов, Д., Б. Чолпанов, *Българска военна история през Средновековието (X – XV в.)*, 174.